

Indiánskou stopou aneb Názvy obratlovců přejaté z jazyků původních obyvatel Ameriky 2.

V minulém dílu seriálu (Živa 2018, 2: 109–112) jsme se vydali po stopách vačnatců, chudozubých, primátů a šelem, jejichž názvy do češtiny pronikly z jazyků původních obyvatel Ameriky. V této části se zaměříme na další savčí řády a jejich zástupce, jako jsou kapybary, tapíři nebo lamy.

Hlodavci

Z původních jazyků Ameriky pocházejí i názvy některých hlodavců. Dva zástupci čeledi veverkovití (Sciuridae) mají jména přejatá z jazyků severoamerické skupiny algonkinských kmenů – čipmank (rod *Tamias*) a poletuška asapan (*Glaucomys volans*). Čipmankové sice patří mezi zemní veverky, dokážou ale také obratně šplhat. Všimli si toho i Odžibvejové a označovali je ačipamoon, tedy slézá (ze stromu) hlavou napřed. Z toho anglické chipmunk. Základ názvu poletušky asapan pochází z powhatanského assanan – šedá veverka, označujícího ale veverku popelavou (*Sciurus carolinensis*). Pro srovnání si uvedme odžibvejské assanogo (veverka popelavá) a slovo z jazyka Sauků äsepàna – mývalí kožešina, spojená s veverkou na základě podobného zbarvení srsti.

Již více než 100 let najdeme jednoho hlodavce s indiánským jménem i v naší přírodě – ondatru pižmovou (*Ondatra zibethicus*, obr. 6), šířící se po vysazení v r. 1905 u Dobříše. Její název je pomníkem vymřelému jazyku Huronů neboli Wendatů. Tento kmen, hrající v dobrodružné literatuře roli padouchů a známý ze spojení hurónský řev, měl dobré styky s Francouzi a páter Jacques Valmont de Bomaré zaznamenal v 18. stol. slovník jejich jazyka, kde uvádí slovo óndathra – vodní krysa. Souvislost s indiány kupo-

divu má i druhové jméno pižmová. Samci si značkují teritorium močí a výměšky pachových žláz. Ty skutečně páchnou, ale spíše „myšinou“ než pižmem. Anglické musk (pižmo, v češtině dříve mošus) se vyslovuje podobně jako abenakijské mós-kwas (drží hlavu nad hladinou), jinými slovy právě ondatra. Francouzští lovci používali název ondatra z jazyka svých hurónských spojenců, zatímco trapeři britského původu přejali od Abenakiů mós-kwas a spojili ho s anglickým rat (krysa) do podoby muskrat. Pravé pižmo se ale získávalo z asijského kopytníka kabara pižmového (*Moschus moschiferus*).

Zástupci podřádu dikobrazočetní (Hystricomorpha) mají pro původní obyvatele Ameriky význam jako zdroj masa, kůže i dalších surovin. Jeden druh – morče divoké (*Cavia aperea*) – již v předkolombovském období zdomácněl, a to jako morče domácí (*C. aperea* f. *porcellus*). Největším plemenem je až dvoukilové morče cuy. Kečuoové však říkají cuy všem morčatům podle jejich kvikání. Pro obyvatele říše Inků i jejich dnešní potomky představují nejen domácí společníky, ale hlavně zdroj masa. Strakatá morčata i jejich kuchařskou úpravu zachycuje již keramika civilizace Močiků z pobřeží Peru v prvních pěti staletích našeho letopočtu (obr. 5). Slovo morče vzniklo zkrácením ze spojení „mořské prasátko“, což stejně jako anglic-

ké guinea pig i oba vědecké názvy *aperea* (vepřová) a *porcellus* (selátko) odkazují na hlas, vzhled i chutné maso.

S morčaty je příbuzná kapybara (*Hydrochoerus hydrochaeris*, obr. 1; někdy se vyčleňují dva druhy), jejíž jméno, v jazyce guaraní kaapiiúara, je složeno z kaapii (tenké listí), ú- (jíst) a činitelské přípony -ara, známé už z názvu tayry, dohromady – ten, kdo jí tenké listky, tedy traviny. Dodejme ještě, že její hlodáky užívají pralesní indiáni jako nožíky a dláta, maso tak cenné není, i když se konzumuje i v současnosti. Oblíbenější kořisti je plachá a údajně velmi chutná paka nížinná (*Cuniculus paca*, dříve *Agouti paca*, obr. 4), jejíž název se odvozuje z tupíjského paka – ostrážitý. Slovo, rozšířené o příponu -raná (podobný jako, nepravý), dalo jméno pakaraně (*Dinomys branickii*). Tento vzácný hlodavec se dostal indiánům do ruky zřídkka, jeho název odvodili ze jména běžnějšího druhu. Starší vědecké rodové jméno paky pochází také z tupíjštiny, kde však aku'ti označuje zástupce rodu *Dasyprocta*, česky aguti, a *Myoprocta*. Jak vidno, česká jména někdy odpovídají původnímu jazyku lépe než ta vědecká. Zástupcům rodu *Myoprocta*, odlišujícím se menší velikostí a delším ocasem, česky akuči, byla přisouzena varianta téhož slova z příbuzného jazyka guaraní.

Američtí stromoví hlodavci s ostny se sice podobají starosvětským dikobrazům, ale nejsou s nimi blízce příbuzní. Jihoamerický rod kuandu (*Coendou*, obr. 2) nese jméno odvozené z tupíjského ku'ndu (má brka). V západní Amazonii se na něj doptáte pod krkolomným kečujským jménem kashakushilla – stromové zvíře podobné opici. Ostny kuandů i příbuzných severoamerických urzonů (*Erethizon*) indiáni používají jako materiál pro výšivky a aplikace na oděvy z kůže. Saukové z dnešního Wisconsinu a Illinois dokonce barvenými urzoními ostny vylepšovali své efektní účesy – číra.

Pomyslným opakem urzoních ostnů může být jemná srst činčily. Slovo vzniklo až v koloniálním období, podle všeho je základem kečujské chinchay (kočka) se španělskou zdobňující příponou -illa. V českém názvosloví zahrnuje činčila rody *Chinchilla* a *Lagidium* (obr. 3). Zástupci druhého rodu však mají kečujské jméno wisk'acha, jímž byl v češtině obdařen obyvatele nížinných pamp *Lagostomus maximus*, s nímž Kečuové vůbec nepřijdou do

1

2

- 1 Kapybara (*Hydrochoerus hydrochaeris*). Venezuela, llanos. Foto Z. Hašek
- 2 Kuandu obecný (*Coendou prehensilis*). Zoo Zürich. Foto V. Motyčka
- 3 Činčila ušatá (*Lagidium viscacia*). Chile, Andy. Foto Z. Hašek
- 4 Paka nížinná (*Cuniculus paca*). Panama. Foto J. Ševčík
- 5 Močická váza z Peru, stáří asi 300 let po Kr., ve tvaru strakatého morčete
- 6 Vysazená ondatra pižmová (*Ondatra zibethicus*) na Třeboňsku. Foto J. Ševčík

druhů rodu *Dolichotis*, kdy mará je mara stepní (*D. patagonum*). V současnosti tak Mapučové označují též importované zajíce a králíky.

Na jih a východ od území Mapučů žijí indiáni Tehuelcé, dnes spíše španělsky mluvící mišenci. Pro výšku až 190 cm a neforemnou obuv, vzniklou natažením čerstvé kůže z nohy lamy guanako na vlastní nohu, dostali od Španělů jméno Patagonas – velké nohy. Bylo vztaženo i na jejich území – Patagonii. Příbuzní Šelknamové z Ohňové země byli počátkem 20. stol. kvůli krádežím ovcí téměř vybiti bezohlednými farmáři. Jazyky obou kmenů jsou si blízké a společné jim je i slovo tukotuko, pro hlodavce rodu *Ctenomys*. Tato zvířata tráví většinu času v norách, kde spolu komunikují zvuky podobnými kvíčením morčat. Lze je přepsat jako tuk-tuk-tuk. U jednotlivých zástupců rodu se hlas poněkud liší, pro patagonské indiány ale vždy představují zpestření stravy.

Zvukomalebný (onomatopoický) původ má i kečujské jméno corocoro pro zástupce rodu *Dactylopsys*, znázorňující hlodání v porostech bambusu. Ve formě koro přešlo do češtiny pro tento i několik příbuzných rodů čeledi Echimyidae. Pouze rod *Euryzygomatomys* z Paraguaye má rodové pojmenování guira, guaraníjský myš. Nikoli guira, jak se někdy chybně uvádí, to je, jak uvidíme v příštím dílu, jiné slovo.

Kopytníci a kytovci

Evropská kolonizace amerického kontinentu způsobila zánik nebo v lepším případě asimilaci většiny indiánských etnik. Přes tento destruktivní vliv na ní lze najít přínosy, které indiánům usnadnily život. Pro kmeny z préríí Severní Ameriky i jihoamerických pamp např. domácí kůň. Roku 1539 zdivočel v Argentíně koně conquistadora Mendozy, o rok později se totiž přihodilo v dnešní Arizoně expedici Fran-

cisca Coronada, hledajícího bájných sedm zlatých měst Ciboly. Na rozdíl od Aztéků, kteří při spatření jezdců propadali panice v domnění, že vidí čtyřnohé demony s lidskýma rukama, přijali severoamerické préríjní kmeny i chilští Mapučové koně za své, začali je krotit a jezdit na nich, čímž získala jejich kultura nový rozměr.

Se severoamerickými indiány jsou spojování především mustangové, jejichž jméno má španělský původ. U nás se nechovalí, ale s jedním plemenem indiánských poníků se občas setkat můžeme. Je to appaloosa, na ponyho velká a zpravidla světlá s tmavými skvrnami. Vyšlechtili ji Niimípuové neboli Nes Perséové z dnešního Idaho, a to z koní získaných od jihozápadních sousedů Palusů. Podle nich zvíře pojmenovali, přičemž palusa znamená nahore nad řekou, podle původního kmenového území u Palouse River. Američtí vojáci za indiánských válek ukořistěné koně často bezohledně postříleli, jak to nařizoval i známý generál Custer. Je proto téměř zázrak, že chov appaloos přežil i po r. 1878, kdy byl poslední válečný náčelník kmene Nes Persé Josef příručen odejít se svými lidmi do rezervace. Stejným výrazem nazývají na opačné straně Spojených států amerických, v Louisianě, sumečka tečkovaného (*Ictalurus punctatus*). Byť zbarvením stejnojmenného koně tato ryba připomíná, označení pochází z místního jazyka čokto, ze spojení slov opo – hlava a losa – černý.

Z původních lichokopytníků jsou pro Ameriku charakteristické tři (podle některých názorů čtyři) druhy tapírů (obr. na první obálce). Je zvláštní, že američtí tapíři byli pro vědu objeveni dříve než jejich asijský příbuzný. Právě proto slovo tapír má indiánský původ, konkrétně z tupíjštiny, kde tapyra znamená tlustý, pevný a vztahuje se na tapíří kůži, z níž indiáni vyráběli řemeny a štíty. Pro tapíra jihoamerického (*Tapirus terrestris*) jako takového má ale tupíjština označení anta.

Typicky americké zástupce nepřezvýchavých sudokopytníků představují pekariové, jejichž název se odvozuje z karibských jazyků dnešní Venezuely a Guyany, kde pakira znamená pekari. Vědecká jména dvou hojnějších druhů pekariho obojkového (*Pecari tajacu*) a p. bělobradého (*Tayassu pecari*, obr. 8) mají „zaměněno“ rodové a druhové jméno. Druhé slovo je přepisem tupíjského taiwa'su – ten, který má velký zub, což v tomto jazyce značí oba

7

8

druhy pekariů. Za plotem zoo vypadají roztomile, ale setkání s jejich stádem ve volné přírodě může být životu nebezpečné. Ne náhodou v mýtech Guaraniů vystupuje démon pralesa Ao-ao v podobě napůl muže a napůl pekariho, který pronásleduje a požírá provinilé lovce.

Pro život původních obyvatel And mají zásadní význam čtyři formy a druhy lam, jejichž názvy pocházejí z původních jazyků. Kečujské llama označuje lamu krotkou (*Lama guanicoe* f. *glama*) a jde zřejmě o přejímku z nějakého dávno vymřelého andského jazyka. Domestikace lam začala v Peru před více než 8 000 lety a v době chavínské kultury (1 100 až 200 př. Kr.) už byly běžně chovány. Jejich divokým předkem je guanako (*L. guanicoe*), kečujsky wanaku (divoká lama). Podle tradice s tímto slovem souvisí název města Tíwanaku nad jezerem Titicaca. I druhý divoký druh, vikuña (*Vicugna vicugna*), má kečujský název odvozený z přídavného jména wik'uña – rudohnědý, rezavý. V době Inků byla chytána živá pro jemnou vlnu, z níž se tkaly oděvy pro panovníka. Lid se musel spokojit s vlnou domácí alpaky (obr. 10), vyšlechtěné v Bolívii a jižním Peru. Nádherná ponča a tuniky z vlny vikuni na sobě měly již mumie z hrodek paracaské kultury, staré více než 1 500 let. Jméno alpaka pochází z aymarského allpachu, zatímco kečujsky se nazývá paqucha, což slyšíme ve vědeckém *L. guanicoe* f. *pacos*.

Zajímavé názvy nesou také někteří zastupci čeledi jelenovitých (Cervidae). Severoamerický a asijský wapiti (*Cervus canadensis*) byl dříve považován za poddruh jelena lesního (*C. elaphus*). Výklad slova wapiti je prozaický. V algonkinském jazyce šóní z dnešního Ohia, jímž mluvil slavný náčelník Tecumseh, znamená waa bílý a piti zadnice, což odkazuje na bílý obřítek. Příbuzný jazyk mikmak z Nového Skotska je zdrojem názvu amerického poddruhu soba karibu (*Rangifer tarandus caribou*). Qalibu znamená ten, který hrabe, rozumí se vyhrabává kopytky ze sněhu lišejníky a další potravu.

Dva druhy jihoamerických jelenů rodu *Hippocamelus* (obr. 9 a 11) se v češtině označují jako huemul, což pochází z mapučského wemul (jelen, konkrétně na území Mapučů rozšířený huemul jižní – *H. bisulcatus*). V andské oblasti žijí i puduové (*Pudu*), nejmenší jeleni světa. Také tyto podsadití jelínci s krátkýma nohama a nevětvenými parůžky mají mapučské

9

11

10

jméno pudú, platí jak pro jelínky, tak jejich zvěřinu, v moderní době však i pro importovanou domácí kozu.

Jen o málo větší jsou některé druhy mazamů (*Mazama*). V jazyce nahuatl je mazame plurálem slova mazatl (jelen). Aztékové tak nazývali spíš jelence rodu *Odocoileus*, které s oblibou lovili. Rozšíření mazamů však zasahuje jen na jihovýchod Mexika, na okraj někdejší říše Aztéků. „Dvojitě indiánské“ je vědecké jméno mazamy šedohnědé (*M. gouazoubira*), výtvar španělského zoologa dona Felixe de Azary. Převzal ho z guaranijského guazu (jelen) a vira (šedý, světlý).

Do příbuzenstva sudokopytníků náleží i kytovci, jimiž zakončíme naše putování Amerikou za původem názvů savců. Kytovci mají největší význam pro původní obyvatele Arktidy – Inuity a Aleutany, lovili je však i indiáni Nutkové, Makahové a Haidové z tichomořského pobřeží Severní Ameriky. Označení kepporkak (*Megaptera novaeangliae*, obr. 7) se odvozuje ze slova qipqqaq, což v grónské inuitštině

7 Kepporkak (*Megaptera novaeangliae*), Indický oceán. Foto V. Vrbovský

8 Pekari bělobradý (*Tayassu pecari*), Zoo Berlín. Foto V. Motyčka

9 a 11 Huemulové (*Hippocamelus*) a jejich lov. Močická kultura, Peru

10 Incká stříbrná figurka lamy alpaky (*Lama guanicoe* f. *pacos*). Snímky, není-li uvedeno jinak, převzaty v souladu s podmínkami využití, citace zdrojů uvádíme v použité literatuře na webu Živy.

(kalaaliisut) znamená skokan, protože tento kytovec i přes své rozměry často vyskakuje nad hladinu. Z téhož jazyka pochází jméno vorvaňovce anarnaka (*Hyperoodon ampullaris*), v originále anarnaq. V souvislosti s kytovci musíme zmínit Vikingy, neboť kolonizaci Grónska Erikem Rudým a jeho družiníky do značné míry motivovala snaha získat mroží kly a zuby narvalů, připisované ve zbytku Evropy mytickému jednorožci. V češtině narval (*Monodon monoceros*) je památka na Vikingy. Pochází ze staroseverského nārhalvr (uhynulá velryba), snad kvůli mrtvolně skvrnitému zbarvení nebo pro jeho nehybné ležení těsně pod hladinou, zvláště v letním období. Vikingové navíc před objevením Grónska živé narvaly neznali, do styku přišli jen s uhynulými jedinci, sporadicky vyplavenými na pobřeží Islandu a Norska.

V dalším dílu se zaměříme na jména ptáků odvozená z indiánských jazyků.

Použitá literatura uvedena na webové stránce Živy.